

مبانی مصرف جامعه اسلامی و راهکارهای اصلاح آن

محمد جمال خلیلیان اشکذری*

چکیده

در نگرش اسلامی، ارتباطی وثیق میان مبانی نظری و عملی مصرف در جامعه اسلامی، وجود دارد. مبانی نظری مصرف، رویکرد کلی اسلام به مصرف را معین می‌کند. این جهت‌گیری، موجب شکل‌گیری مبانی عملی مصرف به عنوان اصول عملی حاکم بر مصرف در جامعه اسلامی می‌شود. در این نوشتار، با استفاده از روش تحلیلی، مبانی نظری و عملی مصرف در جامعه اسلامی بررسی شده و با تطبیق بحث بر وضعیت مصرف در ایران راهکارهای عملیاتی برای حرکت در جهت تأمین مبانی عملی مصرف در جامعه اسلامی ارائه می‌شود. فرضیه اصلی تحقیق آن است که تحقق مبانی عملی مصرف در ایران نیازمند استفاده از مجموعه‌ای از راهکارهای فرهنگی و اقتصادی است. مقاله حاضر، پس از بیان مبانی نظری و عملی بحث، ارتقای آموزش عمومی و جهت‌دهی رسانه‌ها، معرفی اسوه‌های برتر، اصلاح نظام قیمت‌ها و داشتن الگو و برنامه مناسب را به عنوان چهار راهکار مهم برای اصلاح الگوی مصرف جامعه مطرح کرده است.

کلید واژه‌ها: مصرف، مبانی نظری، مبانی عملی و راهکارهای اصلاح الگوی مصرف.

مقدمه

بدون شک مصرف یکی از متغیرهای اقتصادی است که بر سایر متغیرها از جمله تولید و توزیع تأثیرگذار است. از آنجا که هدف نهایی تولید و توزیع، مصرف است،^۱ نوع مصرف و میزان آن می‌تواند بر چگونگی تخصیص و توزیع منابع تأثیر بگذارد. امروزه ایجاد انگیزه برای مصرف بیشتر، یکی از راه‌های مهم رونق بخشیدن به تولید و افزایش درآمد است. تولیدکنندگان سعی می‌کنند با بهره‌گیری از ترفندهای گوناگون، مصرف را افزایش دهند تا کالاهای تولید شده به فروش بروند.

اروپاییان از اواخر قرن هیجدهم و در پی تولید فراوان، و اشباع بازارهای داخلی، درصد تسخیر بازارهای خارجی برای فروش تولیدات خود و همچنین تأمین مواد اولیه برای کارخانه‌ها و مراکز تولیدی خود برآمدند. بهترین گزینه برای این مهم، کشورهای جهان سوم مانند هند، ایران و کشورهای آفریقایی بود. این کشورها، از یک سو، دارای منابع سرشار انرژی بودند و از طرف دیگر می‌توانستند بازار پر رونقی برای محصولاتشان باشند. از این‌رو، آنها به تشویق مصرف در این کشورها پرداختند.

البته ایرانیان که از دیر باز با آموزه‌های اسلامی چون قناعت، دوری از اسراف و تجمل، ساده زیستی و پرهیز از دنیاگرایی خو گرفته بودند، مشتریان چندان خوبی برای فرآورده‌ها و تولیدات اروپایی نبودند. به همین دلیل، بازار آنان در ایران و سایر مناطق اسلامی رونق خاصی نداشت. در این برهه استعمار وارد عمل شد و هجوم گسترده‌ای علیه اسلام شکل گرفت تا با زدودن روحیه و ارزش‌های اسلامی که در عمق باور مردم جای داشت، رفته رفته الگوی مصرفی آنان را نیز تغییر داده و بازارهای کشورهای مسلمان را از این طریق تصاحب نماید. آنان با هجوم فرهنگی و شست و شوی مغزی مسلمانان توانستند آرمان‌ها و تفکرات آنان را تغییر داده و آنان را در همان مسیری که خود می‌خواستند، قرار دهند.

امام خمینی^ع در این باره می‌فرماید: اکنون بازارهای کشورهای اسلامی مراکز رقابت کالاهای غرب شده و نسل کالاهای تزئینی و مبتذل و اسباب‌بازی‌ها و اجناس مصرفی به سوی آنها سرازیر است و همه ملت‌ها را آن چنان بار آورده‌اند که گمان می‌کنند بدون این اجناس آمریکایی و اروپایی و ژاپنی نمی‌توان زندگی کرد.^۲

جهت‌دهی درست به مصرف جامعه، زمینه پس‌انداز، سرمایه‌گذاری و رشد و شکوفایی اقتصادی را در پی دارد. از این‌رو، الگوی صحیح مصرف در سطح خرد، به این معناست که افراد جامعه بجا، به موقع و به اندازه، مصرف نمایند. در سطح کلان، پیگیری الگوی درست مصرف به معنای نهادینه کردن روش صحیح استفاده از منابع کشور، یا بهره‌برداری بهینه، برنامه‌ریزی شده و مطلوب از امکانات و منابع در بخش‌های مختلف اقتصادی برای تأمین نیازهای واقعی جامعه دانست.

به نظر می‌رسد پیش‌شرط اصلاح الگوی مصرف در جامعه اسلامی استخراج و تنظیم مبانی نظری و عملی مصرف جامعه اسلامی است. مبانی نظری رویکرد بنیادین اسلام به مصرف را مشخص می‌کند. اصول عملی حاکم بر مصرف جامعه از اسلامی نیز در بحث مبانی عملی مصرف معین شود.

در این نوشتار ضمن بررسی رابطه مبانی نظری و عملی مصرف در جامعه اسلامی به تطبیق آن بر مصرف در ایران می‌پردازیم، فرضیه تحقیق آن است که تحقق مبانی عملی مصرف در ایران نیازمند استفاده از مجموعه‌ای از راه‌کارهای فرهنگی و اقتصادی است. برای بررسی این فرضیه، پس از بیان مبانی نظری و عملی مصرف در جامعه اسلامی، به بررسی وضعیت مصرف در ایران می‌پردازیم. در ادامه کارهایی برای اصلاح الگوی مصرف در چارچوب مبانی عملی مصرف در جامعه اسلامی ارائه می‌دهیم.

پیشینه بحث

موضوع مصرف در اقتصاد اسلامی همواره مورد توجه محققان اقتصاد اسلامی بوده است. پس از نام‌گذاری سال ۱۳۸۸ توسط رهبر معظم انقلاب حضرت آیت‌الله خامنه‌ای علیه‌السلام به عنوان سال اصلاح الگوی مصرف، این مسئله دوباره در کانون توجه‌ها قرار گرفت و کتاب‌ها، و مقاله‌های متعددی در این زمینه تدوین شد.^۳

برخی از نویسندگان مسلمان، در باره صحت و سقم نظریه‌های مصرف در چارچوب ارزش‌های اسلامی بحث کرده‌اند. به طور نمونه، مختار محمد متولی معتقد است که چون مسلمانان، در سطح خرد، بر تدبیر امور دنیایی ترغیب شده و مصرف خود را باید با نیازهایشان بسنجند، نظریه رابطه تبعی مصرف و درآمد کینز در سطح کلان جامعه اسلامی را نمی‌توان همواره برقرار دانست. از طرف دیگر، چون تفاخر، چشم و هم‌چشمی، مدپرستی و اسراف

شایسته یک مسلمان نیست، نظریه درآمد نسبی دوزنبیری در جامعه اسلامی قابل تحقق نمی‌باشد. همچنین، از آنجا که آموزه‌های اسلامی، مردم را به دستگیری از نزدیکان فقیر، پدر و مادر نیازمند و محرومان جامعه سفارش و به اعتدال و میانه‌روی در مصرف ترغیب کرده و از رباخواری به شدت برحذر داشته است، نظریه دوران زندگی آندو و مودیگیانی نمی‌تواند واقعیات جامعه اسلامی را نشان داده و رفتار مسلمانان را تحلیل کند.^۴ نامبرده معتقد است که به دلیل سازگاری فرض‌های نظریه دائمی فریدمن با ارزش‌های اسلامی، الگوی مصرف مبتنی بر آن با الگوی مصرف جامعه اسلامی هماهنگی بیشتری دارد.

میر معزی^۵ در مقاله «الگوی مصرف کلان در جامعه اسلامی» رفتار مصرف‌کننده مسلمان را بررسی نموده و سطح حداقل مصرف هر مسلمان را در جامعه اسلامی به اندازه کفاف و مستقل از درآمد دانسته، نه آن سطحی که کینز بیان کرده است. مصرف مسلمان و جامعه اسلامی در طول دوران زندگی با ثبات و با روندی آرام، نزدیک به سطح کفاف، در حال افزایش است.

تحقیق‌هایی نیز به بحث الگوی مصرف فرد مسلمان فقط در سطح خرد پرداخته‌اند. در این بین، برخی مانند حسینی فقط درباره مبانی و اصول موضوعه رفتار مصرف‌کننده مسلمان بحث کرده و برخی دیگر مانند منوراقبال، فهیم‌خان، چپرا و عزتی، افزون بر بیان اجمالی مبانی و اصول موضوعه، با ذکر هدف مصرف‌کننده مسلمان و فرض وجود احکام و ارزش‌هایی مانند حرمت اسراف و تبذیر و وجوب یا استحباب انفاق در اسلام، به تحلیل فنی رفتار مصرف‌کننده در اقتصاد متعارف پرداخته‌اند.

همچنین با توجه به اهمیت‌دادن به مسئله اصلاح الگوی مصرف در مطالعات مرتبط با توسعه توسعه پایدار و حفظ محیط زیست،^۶ برخی محققان اقتصاد اسلامی، چون میثم موسایی به نقش عوامل فرهنگی بر متغیرهای اقتصادی، به ویژه الگوی مصرف پرداخته‌اند.

در این مقاله، با بهره‌گیری از تحقیقات پیشین و همچنین با توجه به آموزه‌های برگرفته از قرآن کریم و سخنان پیشوایان معصوم علیهم‌السلام، رابطه میان مبانی نظری و عملی مصرف در اسلام بررسی می‌شود. از طرف دیگر، پس از بررسی وضعیت مصرف در ایران در چارچوب مبانی عملی مصرف در جامعه اسلامی، راهکارهایی عملیاتی جهت اصلاح الگوی مصرف ارائه می‌شود. مزیت تحقیق حاضر نسبت به پژوهش‌هایی که تا کنون انجام شده، این است که ارتباط وثیق میان مبانی نظری، مبانی عملی و راهکارهای اصلاح مصرف در جامعه اسلامی را تبیین می‌کند.

مبانی نظری

مبانی نظری مصرف به دیدگاه‌های محوری اشاره دارد که رویکرد ارزشی اسلام به مصرف، نوع مصرف، میزان مصرف و هدف از آن را مشخص می‌کند. به طور کلی می‌توان مطلوبیت استفاده از نعمت‌ها، معیار ارزش نبودن مصرف و ضرورت کنترل مصرف را مبانی نظری عمده مصرف در اسلام قلمداد کرد.

الف. مطلوبیت استفاده از نعمت‌ها

استفاده از نعمت‌های الهی در حدی که انسان بتواند حیات و سلامت خود را حفظ کند و با نشاط کامل، وظایف فردی و اجتماعی‌اش را انجام دهد، نه تنها امری مطلوب، بلکه از نظر اسلام واجب و لازم است. اسلام حتی بر بهبود کیفی حیات و زندگی و آراستگی ظاهر هر فرد تأکید و عنایت دارد و تظاهر به فقر و فلاکت همراه با ژولیدگی را نکوهش می‌کند. خداوند متعال در سوره اعراف می‌فرماید:

ای پیامبر! بگو زیورهایی را که خدا برای بندگانش پدید آورده و [نیز] روزی‌های پاکیزه را چه کسی حرام گردانیده؟ بگو این [نعمت‌ها] در زندگی دنیا برای کسانی است که ایمان آورده‌اند و روز قیامت [نیز] خاص آنان می‌باشد. این گونه آیات [خود] را برای گروهی که می‌دانند به روشنی بیان می‌کنیم. (اعراف: ۳۲)

امام صادق علیه السلام می‌فرماید: خداوند زیبایی و آراستگی را دوست دارد و فقر و تظاهر به آن را ناپسند می‌شمرد و خدای متعال دوست دارد وقتی نعمتی به بنده‌اش عنایت فرمود، اثر آن را در زندگی او ببیند.^۷

افراد صالح و با ایمان، نه تنها نباید خود را از نعمت‌های الهی محروم کنند، بلکه بر اساس نظر پیشوایان معصوم، آنها برای استفاده از مواهب و امکانات، شایستگی بیشتری دارند. امام صادق علیه السلام در این باره می‌فرماید: زمانی که نعمت‌ها وفور یافت و دنیا به انسان روی آورد، بندگان صالح و شایسته و افراد با ایمان و مسلمان به استفاده از آن مواهب و امکانات سزاوارترند، نه بدکاران، منافقان و کافران.^۸

در تصویری که امام علی علیه السلام در نامه خود به محمد بن ابی بکر از جامعه متقین ارائه فرموده، به بهره‌مندی آنها از بهترین مسکن‌ها، بهترین مرکب‌ها، بهترین خوردنی‌ها و ... اشاره شده است.^۹ چنین تصویری در روایت‌هایی که ویژگی‌های جامعه آرمانی اسلامی پس از قیام امام مهدی علیه السلام

را ترسیم کرده‌اند نیز به چشم می‌خورد. مردم در زمان آن حضرت به قدری از موهبت‌های زمینی بهره‌مند خواهند شد که در هیچ زمان دیگری پیش از آن سابقه نداشته است.^{۱۰} در اینجا ممکن است این شبهه مطرح شود که اگر استفاده از نعمت‌های الهی، به ویژه برای خوبان و نیکان مطلوب است، پس چرا در زندگی برخی از پیشوایان معصوم، به خصوص امام علی علیه السلام، مصرف کم همراه با علانمی از سخت‌گیری بر خود به چشم می‌خورد.

برای رفع این شبهه چند نکته یادآوری می‌شود:

۱. امیرمؤمنان علیه السلام خود این گونه بود و هیچ‌گاه بر دیگران سخت نمی‌گرفت، مگر آن که کسی، به اختیار خود، حاضر به همراهی در ایثار امام می‌شد، چنان که چنین رفتاری از سوی حضرت فاطمه علیها السلام و فرزندان نقل شده است.

۲. عمل به این شیوه به دلیل ضعف قدرت خرید یا بخل نبوده است. همین‌طور خودداری امام از مصرف خوردنی‌های حلال، به معنای حرام دانستن لذت‌های حلال بر خود یا توصیه دیگران به عمل به این شیوه نبوده است. بنابراین، راز این رفتار را باید در این نکته دانست که امام در مقام زمامدار جامعه، اسوه‌ای است که خود باید در مرتبه‌ای بالاتر از آنچه دیگران را به آن فرا می‌خواند قرار گرفته باشد.^{۱۱} یکی دیگر از فواید این رفتار، این است که محرومان جامعه با دیدن زندگی امام خود، درد و رنج محرومیت را کمتر احساس نمایند. آن حضرت در این باره چنین می‌فرماید:

خداوند متعال بر پیشوایان حق واجب کرده که بر خود سخت گیرند و مانند طبقه ضعیف مردم باشند تا فقر، آنان را به ستوه نیاورد و سر از فرمان خداوند نکشند.^{۱۲}

۳. در زمان حضرت علی علیه السلام وضع عمومی اقتصاد جامعه و معیشت مردم مناسب نبود و بیشتر افراد جامعه در فقر و محرومیت بودند. این وضعیت در زمان سایر پیشوایان معصوم علیهم السلام تغییر یافته و فقر و تنگ‌دستی به تدریج از جامعه رخت بریست. نقل شده که سفیان ثوری با دیدن لباس وزین امام صادق علیه السلام، اعتراض کرد که پدران شما چنین لباس‌هایی نمی‌پوشیدند! ایشان در جواب فرمود: پدران من در زمان فقر و تنگ‌دستی عمومی زندگی می‌کردند، ولی اکنون سطح رفاه و معیشت عمومی افزایش یافته است، پس سزاوارترین مردم به استفاده از این امکانات، نیکان هستند.^{۱۳} آن‌گاه امام صادق علیه السلام ریا و تظاهر سفیان ثوری را که صوفی مسلک

بود، آشکار کرد و لباس نرمی را که زیر جامه خشن خود پوشیده بود از زیر آستین به حاضران نشان داد.^{۱۴}

ب - معیار ارزش نبودن مصرف

براساس مبانی اسلامی، برخورداری از ثروت و مال علامت کرامت و بزرگی افراد نیست و آنها نمی‌توانند اموال را هر مقدار و در هر راهی مایل بود صرف نمایند، توضیح و تبیین این مطلب در روایت زیر از امام صادق علیه السلام خطاب به یکی از مسلمانان آمده است:

آیا چنین تصور می‌کنی که خداوند کسی را که مالی داده به دلیل کرامتش بر او است و فرد محروم از آن را خوار شمرده است؟ هرگز، بلکه مال، مال خداست و آن را نزد اشخاص به امانت می‌گذارد و بر ایشان روا می‌دارد که از آن با میانه‌روی بخورند و با میانه‌روی بنوشند و با میانه‌روی بپوشند و با میانه‌روی زناشویی کنند و با میانه‌روی از مرکب استفاده کنند، و هر چه جز آن باشد، به فقرا مؤمنان دهند و به نابسامانی زندگی ایشان سامان بخشند پس هر کس چنین کند خوردنی و نوشیدنی و سواری و مرکب و زناشویی او حلال است و هر کس چنین نکند، بر او حرام خواهد بود.^{۱۵}

قرآن کریم ضمن تأیید پاسخ‌گویی مثبت برای رفع نیازهای ضروری و حیاتی، نمی‌خواهد انسان در این حد متوقف شود و مصرف او صرفاً با هدف رفع نیازهای مادی انجام پذیرد. از نظر قرآن انسان در جایگاه برترین آفریده هستی، شایسته است که با داشتن اندیشه و اختیار، ضمن استفاده درست و بجا از نعمت‌ها، معرفت و شناخت خود را به خالق خود زیاده‌تر کند و با اطاعت از پروردگار، راه تکاملی شایسته مقام انسان را بییماید. پیامبر گرامی اسلام درباره تصحیح انگیزه و داشتن قصد قربت در هر کاری خطاب به ابوذر غفاری می‌فرماید: «شایسته است که در انجام هر کاری حتی خوابیدن و خوردن، انگیزه الهی داشته باشی».^{۱۶}

برای توضیح این مطلب می‌توان از سخن فیض کاشانی در آداب خوردن و آشامیدن می‌توان استفاده کرد. وی در پنجمین ادب آشامیدن و خوردن می‌گوید:

پنجم از آداب خوردن این است که فرد در خوردن خود، نیت قوی شدن در اطاعت خدا داشته باشد، تا اینکه به وسیله خوردن نیز اطاعت خدا کند و فقط قصد لذت بردن نکند ... و این نیت صادق نیست مگر اینکه پیش از سیری دست از غذا بکشد...^{۱۷}

بنابراین، مصرف یک مسلمان می‌تواند در جهت پیمودن مسیر تکاملی شایسته مقام انسانی او قرار گیرد. دامنه مصرف از نظر انگیزه‌های معقول و منطقی مربوط به آن، در سطح کلان جامعه

اسلامی، در مقایسه با جوامع غیر مسلمان که نظام سرمایه‌داری یا سوسیالیسم دارند، گسترده‌تر است. البته گسترش دایره مصرف، لزوماً به معنای افزایش میزان آن نیست، زیرا ممکن است درآمد افراد افزایش یابد، ولی افراد جامعه اسلامی، هزینه‌های مادی خود را افزایش ندهند، بلکه درصدی از درآمد اضافی را برای مطلوبیت‌های ناشی از امور معنوی صرف کنند. بنابراین، تأثیر پذیری الگوی مصرف افراد از خواسته‌های غیرمادی از ویژگی‌های الگوی مصرف جامعه اسلامی است.

ج. لزوم کنترل مصرف

لزوم کنترل مصرف و قرار گرفتن آن در چارچوب کالاهای مباح را می‌توان یکی دیگر از مبانی نظری مصرف در جامعه اسلامی دانست. برخی از آیات قرآن، معیار اباحه و جواز استفاده را طیب بودن، و معیار حرمت و ممنوعیت را رجس و پلید بودن قرارداده است:

و برای آنان چیزهای پاکیزه را حلال و چیزهای ناپاک را بر ایشان حرام می‌گرداند.
(اعراف: ۱۵۷)

از خوراکی‌های پاکیزه‌ای که روزی شما کردیم بخورید [ولی] در آن زیاده‌روی نکنید که خشم من بر شما فرود آید و هر کس خشم من بر او فرود آید قطعاً در [اورطه] هلاکت افتاده است. (طه: ۸۱)

مبانی عملی

مبانی عملی مصرف، اصولی است که بیان می‌دارد، مصرف در جامعه اسلامی چگونه باید شکل بگیرد و چارچوب آن را مشخص می‌کند. بنابراین، مبانی عملی مصرف را می‌توان نشأت گرفته از مبانی نظری مصرف در اسلام دانست.

الف. رعایت محدودیت‌های مصرف

از آنجا که مصرف‌کننده مسلمان برای یافتن مسیر درست زندگی که ضامن سعادت و خوشبختی دنیا و آخرت او باشد از وحی الهی، یعنی قرآن کریم و سخنان پیشوایان معصوم و شیوه زندگی آنان الگو می‌گیرد و از طرف دیگر با توجه به قرآن و سنت می‌داند که اعمال و رفتار او فقط با رعایت تقوای الهی، ارزش می‌یابد، در انتخاب الگوی درست مصرف، پایبندی به حدود و مقررات خداوند را در درجه اول اهمیت قرار می‌دهد.

اسلام بر خلاف نظام سرمایه‌داری که برای به حداکثر رسیدن سود و مطلوبیت افراد، تولید و مصرف را کاملاً آزاد می‌داند، به منظور حفظ مصالح فرد و جامعه، برای تولید و همین‌طور

مصرف، حدود و موازینی قرار داده است. در نتیجه، استفاده از برخی کالاها و خدمات به دلیل مسائل ارزشی یا مفسد و مضراتی که در پی دارد، حرام و ممنوع شده است. در اینجا تعدادی از مهم‌ترین این کالاها و خدمات ممنوعه ذکر می‌شود:

۱. مصرف کالاهایی که به طور ذاتی نجس هستند، مانند مشروبات الکلی، گوشت خوک و سگ.
۲. مصرف کالاهایی که فقط در کارهای حرام به کار می‌روند و منفعت دیگری غیر از منفعت حرام ندارند، مانند وسایل قمار و آلات غنا.
۳. مطالعه کتاب‌ها و مقاله‌های گمراه کننده.

گفتنی است که عرضه و فروش هر سه قسم اخیر بر اساس فقه اسلامی حرام و ممنوع است.^{۱۸}

ب. عدم تضييع منابع (اسراف)

حد مطلوب بهره‌گیری و استفاده از نعمت‌های الهی آن است که همراه با رعایت اعتدال باشد. اعتدال و میانه‌روی در مصرف که در روایات از آن به قصد و اقتصاد تعبیر شده، حد وسطی است که اسراف و تقتیر (سخت‌گیری) در آن نباشد. اسراف به همراه مشتقاتش ۲۳ مرتبه در قرآن ذکر شده که دست کم در پنج مورد منظور از اسراف، اسراف در مسائل مادی است. در برخی از آیات، اهل اسراف و تبذیر، برادران شیطان معرفی شده‌اند. (اسراء: ۲۷)

اسراف در سطح کلان جامعه آثار و پیامدهای منفی بسیاری دارد. در مقابل، استفاده درست و بهینه از منابع اقتصادی کشور را به سمت رفاه و غنای مادی حرکت می‌دهد. اسلام هر گونه کوشش برای ترویج مصرف بی‌رویه در جامعه به صورت تبلیغ مستقیم و غیر مستقیم را ممنوع می‌داند. رسول اکرم ﷺ وقتی مشاهده فرمود که یکی از اصحاب، قبه‌ای را بر سقف خانه‌اش بنا کرده که ممکن است الگوی خانه‌سازی مسلمانان را به سمت تجمل‌گرایی سوق دهد، به او کم‌اعتنایی کرد. وقتی آن شخص علت دل سردی آن حضرت را دریافت، قبه را خراب کرد و این گونه، خشنودی رسول خدا ﷺ را به دست آورد.^{۱۹}

نقطه مقابل اسراف، اقتار و سخت‌گیری در هزینه‌های زندگی است. اقتار در لغت به معنای کمبود و تنگ گرفتن در رزق و روزی است.^{۲۰} واژه «قتر» در مورد مصرف مال است و به معنای خرج کردن مال به گونه‌ای است که انسان را از مرگ نجات داده و فقط رمقی برای وی باقی بماند.^{۲۱} ابن منظور «قتر» را این گونه معنا کرده است: «قتر علی عیاله» یعنی در نفقه بر اهل خود تنگ گرفت.^{۲۲}

اقتدار امری مذموم و ناشی از برخی رذائل اخلاقی چون بخل است. از این‌رو، آموزه‌های اسلام، انسان را از آن برحذر داشته و بر توسعه در زندگی اهل و عیال تأکید دارد. حضرت امام رضا^{علیه السلام} درباره پرهیز از سخت‌گیری در زندگی می‌فرماید: سزاوار است مرد بر خانواده‌اش ایجاد گشایش نماید تا آرزوی مرگ او را ننمایند.^{۲۳} امام صادق^{علیه السلام} در بیان حد اسراف، سخت‌گیری و اعتدال می‌فرماید: در مصرف آنچه برای بدن مفید است اسراف نیست، بلکه اسراف، در جایی است که مالی را تباه سازد و به بدن زیان رساند. راوی می‌گوید: گفتم پس سخت‌گیری چیست؟ فرمود: خوردن نان و نمک، در حالی که توان مصرف غیر آن را داری. گفتم: میانه‌روی چیست؟ فرمود: نان و گوشت و شیر و سرکه و روغن که گاهی این و گاهی آن را بخوری.^{۲۴} رسول اکرم^{صلی الله علیه و آله} نیز درباره حد اعتدال فرموده است: «مؤمن، از خداوند ادب نیکویی یاد گرفته است؛ وقتی بر وی فراخی حاصل شود، توسعه می‌دهد و هنگامی که بر وی تنگ گرفته شود، خودداری می‌کند».^{۲۵}

ج. رعایت حد کفاف

حد مطلوب مصرف از نظر اسلام آن است که افراد جامعه در زندگی شخصی و اجتماعی خود به حد کفاف بسنده کنند. این معیار و اندازه همراه با رعایت اعتدال به دست می‌آید و نقطه‌ای بین حداقل و حداکثر مجاز مصرف است. قدر کفاف بالاتر از سطح ضرورت و پایین‌تر از حد اسراف قرار دارد. به بیان دیگر، قدر کفاف آن اندازه از امکانات زندگی است که انسان را از دیگران و درخواست از آنها بی‌نیاز کند.^{۲۶}

از موارد و مصادیق هزینه زندگی که در برخی روایات استفاده می‌شود که از نظر اسلام حد کفاف فقط نیازهای حیاتی و ضروری برای ادامه زندگی نیست، بلکه نیازمندی‌های درجه دوم را نیز شامل می‌شود.^{۲۷} درباره اینکه چه حدی از مصرف، زیاده‌روی شمرده می‌شود و از مصادیق اسراف است، باید به شأن و موقعیت فردی و شخصیت اجتماعی افراد توجه کرده حد مصرف به اقتضای شغل، تحصیلات، تعداد افراد خانواده، مراجعات و وضع عمومی اقتصاد جامعه، متفاوت است و معیار آن تأمین آبرومندانه زندگی و رفاه نسبی هر فرد براساس نظر عرف می‌باشد.

د. دیگرگرایی و رعایت ارزش‌ها

یکی دیگر از مبانی عملی الگوی صحیح مصرف از نظر اسلام، این است که مصرف‌کننده مسلمان، فقط به فکر رفع نیازهای خود و خانواده‌اش نباشد، بلکه در حد توان به فکر محرومان و افراد بی‌بضاعت جامعه نیز باشد. زیرا در غیر این صورت، روحیه خودخواهی به تنگ نظری و

بخل در زندگی منجر می‌شود. آنگاه نه تنها وی به فکر محرومان جامعه نیست، بلکه گاهی برای جمع مال و ثروت بیشتر، از هزینه کردن برای خود و خانواده‌اش نیز مضایقه کرده و آنها را در تنگنا قرار می‌دهد.

تأکید قرآن کریم بر انفاق و ادای حقوق واجب مالی و ترغیب به آن با بیان‌های مختلف و وعده پاداش عظیم در آخرت،^{۲۸} افزون بر رفع فقر و محرومیت، با هدف تقویت ارزش‌های معنوی، به ویژه روحیه دیگر خواهی و در نهایت، ایثار و گذشت در افراد جامعه صورت گرفته است.

ه. هماهنگی مصرف با وضع عمومی اقتصاد

توجه به وضع عمومی مردم کشور و سطح زندگی آنها را می‌توان یکی دیگر از مبانی عملی مصرف در جامعه اسلامی دانست. گاهی وضع اقتصادی جامعه به گونه‌ای است که نیازهای اساسی افراد تأمین می‌شود، همگان رفاه نسبی دارند و کشور در زمینه تولید با مشکلی رو به رو نیست. در این صورت، استفاده از تمام نعمت‌ها و مواهب الهی در چارچوب مقررات اسلامی، مجاز و امری مطلوب و پسندیده است. اما اگر به سبب وقایعی چون زلزله، قحطی و خشک‌سالی یا جنگ، وضع اقتصادی جامعه و عموم مردم دچار مشکل شود یا کشوری به دلیل فقر در منابع زیر زمینی و کمبود نیروی انسانی یا علل دیگر، اقتصادی ضعیف داشته و بیشتر مردم آن با فقر و محرومیت و کمبود مواد غذایی رو به رو باشند، در چنین وضعی با توجه به فرهنگ و معارف اسلامی، منطقی و شایسته نیست عده اندکی زندگی شخصی و خانوادگی خود را در سطحی بالا و همراه با رفاه کامل قرار دهند. این مطلب را می‌توان از سخنان و سیره عملی پیشوایان معصوم نیز استفاده کرد که به چند نمونه در اینجا اشاره می‌شود:

۱. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: فرد باید از میوه‌هایی که همه می‌خورند برای خانواده خود فراهم سازد تا آنها نیز استفاده کنند...^{۲۹}

۲. امام صادق علیه السلام هنگام خشک‌سالی و قحطی در مدینه به کارگزار خود دستور داد که گندم ذخیره منزل را در بازار بفروشد و مانند سایر مردم به صورت روزانه خرید کند و از آن به بعد نان منزل حضرت را ترکیبی از گندم و جو (به نسبت مساوی) قرار دهد. آن حضرت در بیان علت این کار فرمود: ما خوش نداریم نان مرغوب بخوریم و مردم نان نامرغوب (نان جو) بخورند.^{۳۰}

۳. امام رضا علیه السلام فرمود: کوتاه فکران از دوستانم مایل‌اند من بر نمد بنشینم و جامه زبر بر تن کنم، اما زمان، تحمل پذیرش چنین رفتاری را ندارد.^{۳۱}

و. رعایت منافع و مصالح ملی

تأکید قرآن و پیشوایان معصوم بر عزت و سربلندی فرد و جامعه اسلامی و نفی سلطه کفار بر آنان، ضرورت عقلی رعایت منافع ملی را در اتخاذ الگوی مصرف، بر هر مسلمان روشن ساخته، وجوب شرعی آن را توجیه و مستند می‌کند. رسیدن به استقلال همه جانبه و واقعی و کرامت و شرافت برای افراد یک ملت زمانی ممکن می‌شود که همگان در برابر منافع ملی و مصالح عمومی جامعه خود حساس بوده، آن را بر نفع شخصی و حتی بر منافع جناحی و گروهی ترجیح دهند. بر این اساس، شهروندان جامعه اسلامی می‌باید در رفتار مصرفی خود به گونه‌ای عمل کنند که با حرکت رو به رشد اقتصاد ملی برای رسیدن به توسعه‌ای مستقل و خود اتکا، هماهنگ باشد. اولویت‌گذاری و توجه به اهم و مهم، در سطح خرد و کلان، یکی از اصول عقلایی تخصیص در آمد است که شرط اساسی و زیر بنایی رعایت منافع و مصالح ملی است.

در حال حاضر یکی از مصادیق روشن رعایت منافع و مصالح ملی حفظ محیط زیست، به ویژه منابع تجدید ناپذیر آن است. این منابع تنها به نسل حاضر تعلق ندارند، بلکه آیندگان نیز حق استفاده از آن را دارند. گرچه به نظر برخی، منابع طبیعی در فقه اسلامی در زمره مباحات عامه می‌باشد، ولی به هر حال، نظارت بر کیفیت استفاده آن بر عهده دولت است و چنان‌که تصرف فردی مانع از تصرف و استفاده دیگران شود یا برخلاف مصالح عمومی جامعه باشد، دولت می‌تواند از تصرف بیش از حد جلوگیری کند.^{۳۲}

معیارهای ارزیابی مبانی عملی مصرف جامعه اسلامی با نگاهی به مصرف در ایران
آنچه در قالب مبانی عملی مصرف در جامعه اسلامی مطرح شد می‌تواند ملاکی برای ارزیابی مصرف در جوامع اسلامی قرار گیرد. جدول ۱، رابطه میان مبانی عملی مصرف جامعه اسلامی و مشخصه‌های قابل طرح برای ارزیابی آنها را مطرح می‌کند.

همان‌گونه که در جدول ۱ منعکس شده است، رعایت ارزش‌ها و محدودیت‌های مصرف در جامعه اسلامی را می‌توان با توجه به مصارفی چون میزان خرید کالاهای حرام و ممنوع، همانند ماهواره و آلات لهو و لعب، در جامعه اسلامی سنجید. وجود موارد اسراف در مصرف منابع می‌تواند نشانه تضییع منابع باشد. وجود مصارف چشم و هم چشمی و تجمل‌گرایی در جامعه اسلامی را نیز می‌توان معیاری برای انحراف از رعایت حد کفاف قلمداد کرد.

جدول ۱. معیارهای ارزیابی مصرف و مواردی برای انحراف از معیارها در مصرف جامعه اسلامی

معیارها و مبانی عملی	مواردی برای انحراف از معیارها، جهت ارزیابی وضعیت موجود در جامعه اسلامی
رعایت ارزش‌ها و محدودیت‌های مصرف	مواردی چون خرید ماهواره، آلات لهو و لعب و سایر کالاهای حرام
عدم تضییع منابع	وجود مصادیق زیاده روی در مصرف (اسراف) از جمله در مصرف انرژی
رعایت حد کفاف	مصارف چشم و هم چشمی و مدگرایی
دیگرگرایی	کوتاهی در ادای نفقه واجب و مستحب
هماهنگی با وضع عمومی جامعه	وجود خانواده‌های زیر خط فقر و نابرابری در مصرف
رعایت منافع و مصالح جامعه	واردات بی‌رویه، گرایش به کالاهای خارجی و عدم رعایت مصالح زیست محیطی

سایر جنبه‌های اجتماعی مصرف در جامعه اسلامی را نیز می‌توان با ارائه شاخص‌هایی رصد کرد. برای نمونه، سطح اهتمام شهروندان جامعه اسلامی به ادای نفقه‌های واجب و مستحب می‌تواند نشانه میزان دیگرگرایی در مصرف باشد. همچنین میزان خانوارهای زیر خط فقر و نابرابری در مصرف می‌تواند نشان دهنده عدم هماهنگی مصرف با وضع عمومی جامعه باشد. و بالأخره، عدم رعایت منافع و مصالح جامعه اسلامی را می‌توان با شکل‌گیری واردات بی‌رویه، گرایش به سمت کالاهای خارجی و عدم رعایت مصالح زیست محیطی مرتبط دانست.

با توجه به آنچه در زمینه معیارهای ارزیابی مبانی عملی مصرف جامعه اسلامی ارائه شد، به بررسی اجمالی وضعیت فعلی مصرف در ایران می‌پردازیم. در این قسمت به منظور جلوگیری از طولانی شدن بحث، به صورت نمونه، وضعیت تضییع منابع و هماهنگی مصرف با منافع جامعه، به عنوان عمده‌ترین اصول عملی ناظر بر مصرف جامعه اسلامی، بررسی می‌شود.

نگاهی اجمالی به وضعیت مصرف در ایران نمونه‌هایی از تضییع و اتلاف منابع را هویدا می‌سازد. مصرف بالای انرژی در کشور را می‌توان از مصادیق بارز اتلاف منابع دانست. بر اساس آمارهای جهانی، مصرف انرژی در کشور ما در مقایسه با کشورهای صنعتی توسعه یافته و در حال توسعه، بسیار بالاست. استفاده غیر بهینه از انرژی در ایران نه تنها در بخش مصرف خانگی و مشاغل خدماتی و تجاری، بلکه در پالایشگاه‌ها، نیروگاه‌ها خطوط انتقال برق، لوله‌های آب، واحدهای تولیدی و خودروها نیز در مقایسه با استاندارد جهانی در سطح قابل قبولی نیست.^{۳۳} آژانس بین‌المللی انرژی در گزارش سال ۲۰۰۸م خود اعلام کرد: ایران در سال ۲۰۰۷م بیشترین یارانه حامل‌های انرژی را در میان کشورهای غیر عضو سازمان توسعه و همکاری اقتصادی (ا.ا.ی.سی.دی) پرداخت کرده و رقم عمده یارانه‌ها به فراورده‌های نفتی و سپس گاز طبیعی اختصاص یافته است.

با اینکه توجه به مصالح زیست محیطی از عمده‌ترین جهت‌گیری‌ها در اصلاح الگوی مصرف می‌باشد، می‌توان مواردی از عدم توجه به مصالح جامعه در بلند مدت را یافت. برای مثال، در

سوئد با اینکه ۵۵٪ از خاک این کشور از جنگل‌های انبوه پوشیده شده است، بین ۳۰ - ۳۵ درصد از کاغذ مصرفی، توسط کاغذ باطله تأمین می‌شود، ولی در ایران که ۷٪ از مساحت کشور را جنگل‌ها تشکیل داده‌اند کمتر از ۱۳٪ از کاغذهای باطله استفاده می‌شود. و این در حالی است که سالانه میلیون‌ها دلار ارز صرف واردات کاغذ می‌گردد.^{۳۴}

می‌توان نرخ سرمایه‌گذاری ملی را یکی از شاخص‌های کلان برای اندازه‌گیری توجه جامعه اسلامی به مبانی عملی مصرف اسلامی تلقی کرد. نسبت سرمایه‌گذاری به درآمد ملی در کشور ما به رغم افزایش حجم سرمایه‌گذاری در سال‌های اخیر، هنوز با جمعیت کشور و تعداد زیاد نیروی جوان آماده به کار، تناسب ندارد. عامل مهم و مؤثر در میزان سرمایه‌گذاری، نرخ پس‌انداز ملی است. هم اکنون واردات کالاهای مصرفی ضروری و غیر ضروری باعث خروج قسمتی از پس‌انداز ملی به خارج از کشور می‌شود، در حالی که برای کاهش حجم واردات کالاهای مصرفی باید تدابیری اتخاذ نمود که مصرف، متناسب با امکانات و تولید داخلی باشد.

راهکارهای عملی اصلاح مصرف در جامعه اسلامی

برای مقابله با فرهنگ مصرفی و مصرف‌زدگی باید ریشه‌های این بیماری را شناخت و به معالجه اساسی آن پرداخت. اصلاح الگوی مصرف از زوایا و ابعاد گوناگون قابل بررسی است و تحقق آن نیازمند ساز و کارها و بسترهای لازم خود می‌باشد. در اینجا چند راهکار مهم و اساسی بیان می‌شود:

الف. ارتقای آموزش عمومی و جهت‌دهی رسانه‌ها

شناخت مصالح و منابع ملی توسط مردم یک کشور و ترغیب و تشویق آنان برای رسیدن به استقلال کامل اقتصادی با ارتقای سطح فرهنگ عمومی و آگاهی جامعه، با استفاده بهینه از نهاد تعلیم و تربیت و تبلیغات رسانه امکان‌پذیر است. برعکس اگر نهاد تعلیم و تربیت، رسالت عظیم خود را در تربیت و آموزش جامعه به خوبی انجام ندهد و رسانه ملی، روزنامه‌ها و مجلات همواره به یک زندگی تجملی و چشم و هم‌چشمی دامن بزنند و بدون در نظر گرفتن مصالح و منافع ملی، رفاه‌زدگی، مصرف بی‌رویه و گرایش به کالاهای خارجی، تشویق شود، نتیجه‌ای جز تداوم الگوی فعلی همراه با اسراف و تبذیر در بسیاری از موارد نخواهد داشت. شرط لازم و ضروری رسیدن به اهداف تعریف شده در سند چشم‌انداز بیست ساله نظام و شکوفایی در همه ابعاد، استفاده بهینه از منابع مادی کشور است.

بر این اساس، فرهنگ‌سازی برای پیمودن این مسیر و رعایت بایسته‌ها از شرایط ضروری موفقیت در این عرصه می‌باشد، چرا که اصلاح الگوهای مصرف در کشور یک شبه و به طور ناگهانی و با صدور یک بخش‌نامه عملی نمی‌شود. بنابر این، جلب مشارکت مردم و افزایش آگاهی آنان در خصوص مصرف صحیح امکانات و منابع، از راهکارهای مهم اصلاح الگوی مصرف است. دولت با ملزم نمودن خود به استفاده بهینه از منابع و افراد جامعه و با تقید به مصرف صحیح و منطقی، نتایج بزرگی را برای کشور به ارمغان می‌آورد.

اصلاح الگوی مصرف جامعه به وسیله رسانه، از دو جهت فرهنگ‌سازی و اطلاع‌رسانی قابل تعقیب است رسانه‌ها می‌توانند تولید با برنامه‌های مفید و جذاب در قالب فیلم، سریال، سخنرانی، مصاحبه، مناظره، آگهی‌های بازرگانی و... الگوهای رفتاری متناسب با ارزش‌ها و فرهنگ اصیل اسلامی - ایرانی، در سطوح مختلف زندگی، به ویژه برای مراسم شادی و آئین‌های سوگواری ارائه و ترویج نمایند. ترویج ارزش‌ها و فضایل اخلاقی مانند قناعت، ساده‌زیستی و صرفه‌جویی را می‌توان در قالب برنامه‌ای جذاب نهادینه کرد. از طرف دیگر، رساله‌ها می‌توانند رفتارهای غلط و مذموم جامعه، مثل اسراف، چشم و هم‌چشمی، تفاخر، مدگرایی، خودنمایی و مصرف‌زدگی را مورد نقد و بررسی قرار دهند.^{۳۵}

ب. معرفی اسوه‌های برتر

افراد هر جامعه در انتخاب راه و رسم زندگی و شیوه‌های عملی آن از عوامل مختلفی تأثیر می‌پذیرند. در این میان نقش والدین، معلمان، و رهبران سیاسی - مذهبی برجسته و چشمگیر است. کودکان در خانواده، و دانش‌آموزان در مدارس بیشترین تأثیرپذیری را از والدین و معلمان خود دارند. آموزه‌های اسلام به شدت، الگوپذیری از بیگانگان را مورد سرزنش قرار داده است. امام باقر^ع در این باره می‌فرماید: کسی که در لباس، پوشاک و شکل ظاهر از دشمنان اسلام تقلید کند، مانند آنان، دشمن خدا خواهد بود.^{۳۶} از آنجا که غالب مردم الگوی عملی و رفتاری خود را از شیوه زندگی بزرگان، رهبران و مسئولان کشور خود اتخاذ می‌کنند، نقش رسانه‌ها، به ویژه رسانه ملی و متون درسی دانش‌آموزان در معرفی الگوهای برتر بیش از پیش آشکار می‌گردد. رهبران مذهبی و بزرگان دین همواره در طول تاریخ تلاش کرده‌اند تا با پیروی از پیشوایان معصوم^ع، ساده‌زیست بوده و با انتخاب شیوه صحیح و منطقی در زندگی، برای جامعه اسلامی و مردم مسلمان الگو باشند. در اینجا مناسب است به یک سند تاریخی استناد

شود که در آن عده‌ای از علمای برجسته، با صلابت و قاطعیت، تصمیمات مهمی را برای الگوی مصرف جامعه اتخاذ کرده و به عموم مردم اعلام نمودند. متن سند یاد شده از این قرار است:

بعد از تسبیح و تحمید؛ این خدام شریعت مطهره با همراهی جناب رکن‌الملک متعهد و ملتزم شرعی شده‌ایم که مهما ممکن بعد ذلک تخلف ننمائیم، فعلاً پنج فقره است:
اولاً: قباجات و احکام شرعی، از شنبه (۱۴) به بعد باید روی کاغذ ایرانی بدون آهار نوشته شود، اگر بر کاغذهای دیگر نویسند، مهر ننموده و اعتراف نمی‌نویسیم. قباله و حکمی هم که روی کاغذ دیگر نوشته بیاورند و تاریخ آن بعد از این قرارداد باشد امضاء نمی‌نماییم. حرام نیست کاغذ غیر ایرانی و کسی را مانع نمی‌شویم ماها با این روش متعهدیم.

ثانیاً: کفن اموات، اگر غیر از کرباس و پارچه اردستانی یا پارچه دیگر ایرانی باشد متعهد شده‌ایم بر آن میت، ماها نماز نخوانیم. دیگری را برای اقامه صلوة بر آن میت بخواهند، ماها را معاف دارند.

ثالثاً: ملبوس مردانه جدید که از این تاریخ به بعد دوخته و پوشیده می‌شود، قراردادیم مهما ممکن هر چه بدلی آن در ایران یافت می‌شود، لباس خودمان را از آن منسوج نمائیم و منسوج غیر ایرانی را نپوشیم. و احتیاط نمی‌کنیم و حرام نمی‌دانیم لباسهای غیر ایرانی را، اما ماها ملتزم شده‌ایم حتی المقدور بعد از این تاریخ، ملبوس خود را از نسج ایرانی بنمائیم، تابعین ماها نیز کذلک. و متخلف توقع احترام از ماها نداشته باشد، آنچه از سابق پوشیده داریم و دوخته، ممنوع نیست استعمال آن.

رابعاً: میهمانیها بعد ذلک، و لو اعیانی باشد، چه عامه چه خاصه، باید مختصر باشد؛ یک پلو و یک چلو و یک خورش و یک افشیره، اگر زائد بر این کسی تکلف دهد ما را به محضر خود وعده نگیرد، خودمان نیز به همین روش میهمانی می‌نمائیم، هر چه کمتر و مختصرتر از این تکلف کردند، موجب مزید امتنان ماها خواهد بود.

خامساً: وافوری و اهل وافور را احترام نمی‌کنیم، و به منزل او نمی‌رویم، زیرا که آیات باهره: «ان المبذرين كانوا اخوان الشياطين - و لا تسرفوا ان الله لا يحب المسرفين - و لا تلقوا بايدیکم الی التهلكة» و حدیث: «لا ضرر و لا ضرار»، ضرر مالی و جانی و عمری و نسلی و دینی و عرضی و شغلی آن محسوس و مسری است و خانواده‌ها و ممالک را به باد داده، بعد از این هر که را فهمیدیم وافوری است، به نظر توهین و خفت می‌نگریم. صورت دستخط و امضای آقایان کرام و علماء فخام کثرالله امثالهم: ۱- ثقة الاسلام آقای حاجی آقا نورالله، ۲- حسین بن جعفر الفشارکی، ۳- حجت الاسلام آقا نجفی، ۴- شیخ مرتضی اژه، ۵- آقا میرزا محمد تقی مدرس، ۶- حاجی سید محمد باقر بروجردی، ۷- آقا میرزا علی محمد، ۸- حاجی میرزا محمد مهدی جویباره، ۹- سید ابوالقاسم دهکردی، ۱۰- حاجی سید ابوالقاسم زنجانی، ۱۱- آقا محمد جواد قزوینی، ۱۲- سیدمحمد رضا شهیر به آقا میرزای مسجد شاهی، ۱۳- حاجی آقا حسن بیدآبادی.^{۳۷}

این قرارداد در تاریخ ۱۲ جمادی الاول ۱۳۲۴، یعنی ۱۰۷ سال پیش توسط سیزده تن از علمای اصفهان به امضا رسید که اساس آن را صرفه جویی، مقابله با اسراف و سلطه بیگانه تشکیل می‌دهد. این قرارداد، نکات ظریفی داد. برای مثال، بر آزاد بودن افراد جامعه در رعایت امور فوق تأکید شده است، ولی از طرف دیگر با توجه به الگو بودن و تأثیرگذاری بالای امضا کنندگان بر مردم، عدم همکاری خود با متخلفان را برای اثر بخشی آن در جامعه مطرح کرده‌اند. همچنین این پیمان، بیانگر عنایت، دقت و حساسیت علما در زمان‌های مختلف به مسائل اساسی جامعه اسلامی می‌باشد.

ج - اصلاح نظام قیمت‌ها

تصمیم مصرف کننده برای انتخاب نوع کالا، زمان و میزان مصرف تا حد زیادی به قیمت آن کالا بستگی دارد. تصمیم و انتخاب مصرف کنندگان در صورتی منافع ملی و مصالح کلی جامعه را به همراه دارد که قیمت واقعی کالاها و خدمات بر اساس هزینه تولید و سود عادلانه برای عرضه کنندگان تعیین شود. تعیین قیمت‌ها به صورت غیر واقعی، خواه بالاتر از حد طبیعی آن یا پایین‌تر، موجب انحراف الگوی مصرف جامعه می‌گردد، زیرا در حالت اول، بسیاری از افراد کم درآمد نمی‌توانند کالاهای مورد نظر خود را خریداری نمایند. در حالت دوم، بسیاری از افراد جامعه به سبب پایین بودن قیمت کالا، ارزش واقعی آن را در نظر نگرفته و در مصرف آن دچار اسراف و تبذیر می‌شوند. ضایعات نان در کشور ما که به طور عمده ناشی از قیمت پایین آن است، مثال روشنی برای این مطلب است.

د. داشتن الگو و برنامه مناسب

یکی از پیش نیازهای اصلی برای اصلاح الگوی مصرف، ترسیم اهداف و تعیین راهکارهای مناسب برای رسیدن به هدف و کشف شاخص‌هایی برای سنجش و ارزیابی روند چگونگی پیشرفت امور است. به عبارت دیگر، برای جلوگیری از مصرف‌گرایی، اتلاف منابع و از دست رفتن فرصت‌ها، باید در تمامی حوزه‌ها، سند و نقشه راهبردی تهیه و برنامه مناسب تدوین و اجرا شود. با تهیه و ابلاغ چنین برنامه‌ای، مدیران و کارگزاران نظام، تکالیف و مسئولیت‌های خود را به روشنی می‌دانند و می‌توانند با اجرا و به کارگیری روش‌ها و شیوه‌های مدون، جامعه را در مسیر تحقق اهداف برنامه و پیشرفت و سعادت همه جانبه قرار دهند.

نتیجه‌گیری

بی‌تردید، زندگی سالم همراه با توسعه‌ای پایدار، تنها با رعایت اعتدال در مصرف و به کارگیری عقل و خرد انسانی و استعانت از آموزه‌های وحیانی، در همه زمینه‌های مادی ممکن است. بشر، تنها با یاد خدا و توجه به قدرت بی‌پایان او و پرهیز از افراط و تفریط در مصرف و خودداری از تجمل‌گرایی، مدپرستی و تقلید از الگوهای بیگانه از اضطراب و نگرانی فراوانی که انسان معاصر در زندگی ماشینی خود به آن مبتلاست، رهایی می‌یابد و به رفاه، آرامش و اطمینان خاطر همراه با عزت، آزادی و کرامت انسانی می‌رسد.

در نگرش اسلامی، مطلوبیت استفاده از نعمت‌ها، معیار ارزش نبودن مصرف و لزوم کنترل مصرف مبانی نظری عمده مصرف در جامعه اسلامی را تشکیل می‌دهند. این مبانی فکری باعث شکل‌گیری مبانی عملی مصرف در جامعه اسلامی می‌شوند و چارچوب و محدودیت‌های مصرف را مشخص می‌کنند. در این راستا، رعایت ارزش‌ها و محدودیت‌های مصرف، عدم تضييع منابع، رعایت حد کفاف، دیگرگرایی، هماهنگی مصرف با وضع عمومی جامعه، رعایت منافع و مصالح ملی را می‌توان از عمده‌ترین مبانی عملی مصرف در جامعه اسلامی قلمداد کرد. مبانی عملی مزبور را می‌توان با استفاده از معیارهایی عملی همچون سطح مصارف مسرفانه، مصارف چشم و هم‌چشمی و میزان واردات کالاهای خارجی اندازه‌گیری کرد.

با توجه به اینکه وضعیت فعلی مصرف در ایران، به ویژه در بخش انرژی بالاتر از متوسط مصرف کشورهای دیگر است و آشنایی از جامعه به علل مختلف، از جمله پایین بودن سطح دانش و آگاهی، چشم و هم‌چشمی، هواپرستی و مدگرایی مبتلا به اسراف، تجمل‌گرایی و رفاه زدگی هستند، تقویت و ترویج مبانی نظری و نهادینه کردن فرهنگ مصرفی صحیح و منطقی که تأمین‌کننده مصالح و منافع ملی است، امری ضروری می‌باشد. در این راستا ارتقا آموزش عمومی و جهت‌دهی رسانه‌ها، معرفی اسوه‌های برتر، اصلاح نظام قیمت‌ها و داشتن الگو و برنامه مناسب را می‌توان به عنوان راهکارهایی اساسی برای اصلاح الگوی مصرف مطرح کرد. بی‌شک، اتخاذ برنامه‌ها و سیاست‌گذاری‌های هماهنگ و منسجم از سوی دولت می‌تواند در راستای عملیاتی کردن راهکارهای مذکور و اصلاح الگوی مصرف کشور مؤثر باشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. مصرف که عبارت است از استفاده از منابع برای رفع نیاز (حمید کردبچه، *اقتصاد کلان*، ص ۴۵)، از مصرف زدگی، به معنای استفاده بیش از مقدار نیاز، متفاوت است. در زبان عربی، از مصرف با کلمه استهلاك یاده شده و در زبان انگلیسی مصطلح ترین واژه ای که در اقتصاد به کار می رود، consumption است.
۲. امام خمینی ره، *صحیفه نور*، ج ۱۹، ص ۲۲۴.
۳. رک: مجتبی باقری تودشکی، «الگوی مصرف بر مبنای ارزش‌های اسلامی»، *اقتصاد اسلامی*، ش ۳۴.
۴. مختار محمد متولی، «احکام الشریعه وداله الاستهلاك فی الدول الاسلامیه» *جامعه عبدالملک، الاقتصاد الاسلامی*، ج ۱، ص ۳-۴۱.
۵. سیدحسین میر معزی، «الگوی مصرف کلان در جامعه اسلامی»، *اقتصاد اسلامی*، ش ۲۰، ۳۳-۵۶.
6. UNESCO, 2001.
۷. محمد بن الحسن حرعاملی، *وسائل الشیعه*، ج ۳، ص ۳۴۱.
۸. محمد باقر مجلسی، *بحار الانوار*، ج ۴۷، ص ۲۳۲.
۹. محمد محمدی ری‌شهری، *اصلاح الگوی مصرف از نگاه قرآن و حدیث*، ص ۵۳.
۱۰. محمدباقر مجلسی، *بحار الانوار*، ج ۵۱، ص ۸۳.
۱۱. علی انصاریان، *الدلیل علی موضوعات نهج البلاغه*، ص ۴۴۳.
۱۲. محمد بن یعقوب کلینی، *کافی*، ج ۱، ص ۴۱۰، ج ۳.
۱۳. حسن بن علی ابن شعبه، *تحف العقول عن آل الرسول ص*، ص ۳۴۸.
۱۴. محمد حکیمی، *معیارهای اقتصادی در تعالیم رضوی*، ص ۲۰۱.
۱۵. حسین نوری، *مستدرک الوسائل*، ج ۱۵، ص ۲۷۰، ج ۱۸۲۱۳.
۱۶. رضی‌الدین طبرسی، *مکارم الاخلاق*، ص ۴۶.
۱۷. ملامحسن فیض کاشانی، *المحججه البیضا*، ج ۷، ص ۳۶۴.
۱۸. امام خمینی ره، *تحریر الوسیله*، ج ۱، ص ۴۹۸-۴۹۳.
۱۹. سیدرضا حسینی، *الگوی تخصیص درآمد و نظریه رفتار مصرف کننده مسلمان*، ص ۱۷۵-۱۷۸.
۲۰. علی‌اکبر دهخدا، *لغت‌نامه*، ذیل ماده.
۲۱. خلیل بن احمد، *فراهیدی، العین*، ج ۵، ص ۱۲۴.
۲۲. ابن‌منظور، *سنن ابن ماجه*، تحقیق محمد فؤاد عبد الباقي، ص ۵.
۲۳. حر عاملی، *وسائل الشیعه*، ج ۱۵، ص ۲۴۹.
۲۴. محمدباقر مجلسی، *بحار الانوار*، ج ۷۳، ص ۸۲.
۲۵. علی‌المتقی هندی، *کنز العمال*، تحقیق صفوه السقا، ج ۱۵۹۹۸.
۲۶. فخرالدین طریحی، *مجمع البحرین*، ج ۵، ص ۱۱۳.
۲۷. حر عاملی، *وسائل الشیعه*، ج ۶، ص ۲۰۱.
۲۸. مانند آیات: انفال: ۲؛ آل عمران: ۱۳۳؛ بقره: ۳؛ نساء: ۳۹؛ ذاریات: ۱۶؛ لیل: ۱۷ و ۱۸.
۲۹. محمد بن یعقوب کلینی، *کافی*، ج ۵، ص ۵۱۲.
۳۰. حر عاملی، *وسائل الشیعه*، ج ۱۲، ص ۳۲۱ و ۳۲۲.

۳۱. طبرسی، مکارم الاخلاق، ص ۱۱۱
۳۲. الشهدید الصدر، الاسلام یقود الحیاة، ص ۸۲ - ۷۷.
۳۳. سرانه مصرف برق در ایران ۳ برابر میانگین جهانی است. متوسط مصرف جهانی برق در دنیا برای مشترکان خانگی، ۹۰۰ کیلووات ساعت است. این میزان در ایران ۲۹۰۰ کیلووات در ساعت است. مصرف سرانه انرژی در ایران به ازای هر نفر، بیش از پنج برابر مصرف سرانه اندونزی با ۲۲۵ میلیون نفر جمعیت، دو برابر چین با یک میلیارد و ۳۰۰ میلیون نفر جمعیت و چهار برابر هند با یک میلیارد و ۱۲۲ میلیون نفر جمعیت است و سرانه مصرف گاز ایران در رتبه سوم جهانی است. (خبرگزاری فارس نیوز، ۲۳ مهر ماه ۱۳۸۹)
۳۴. ر.ک: سیدمهدی موسوی، پژوهشی در اسراف یا آفت سرمایه‌ها، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
۳۵. خسرو سلجوقی، «گروه دیدگاه / حوزه اصلاح الگوی مصرف»، ش ۸۸۰۲۲۳۰۸۹۷، مقاله موجود در سایت خبرگزاری فارس نیوز، ۲۳ اردیبهشت ۸۸
۳۶. محمد بن حسن طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۱۷۲.
۳۷. موسی نجفی، حکم نافذ آقا نجفی، عرفان مرجعیت و سیاست، ص ۸۴-۸۵.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- ابن شعبه، حسن بن علی، *تحف العقول عن آل الرسول*، تهران، اسوه، ۱۴۱۶ ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۰ ق، *سنن ابن ماجه*، تحقیق محمد فؤاد عبد الباقي، بیروت، دارالاحیاء التراث.
- انصاریان، علی، *الدلیل علی موضوعات نهج البلاغه* (نهج البلاغه موضوعی)، قم، مفید، ۱۳۵۷
- ایروانی، جواد، *اخلاق اقتصادی از دیدگاه قرآن و حدیث*، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۴
- آزانس بین المللی انرژی، گزارش سال ۲۰۰۸.
- باقری تودشکی، مجتبی، «الگوی مصرف بر مبنای ارزش‌های اسلامی»، *اقتصاد اسلامی*، ش ۳۴، تابستان ۱۳۸۸.
- حراملی، محمد بن الحسن، *وسائل الشیعه*، ج ۳، ۲۰، جلد، هشتم، تهران، مکتبه الاسلامیه، ۱۴۰۱ ق.
- حسینی، سیدرضا، *الگوی تخصیص درآمد و نظریه رفتار مصرف کننده مسلمان*، تهران، موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۷۹.
- حسینی، سیدرضا، «مفروضات رفتار مصرف کننده در اقتصاد اسلامی»، *اقتصاد اسلامی*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، سال سوم، ش ۹، ۱۳۸۲ ش.
- حکیمی، محمد، *معیارهای اقتصادی در تعالیم رضوی*، مشهد، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰ ش.
- خلیلیان، محمدجمال، *شاخص‌های توسعه اقتصادی از دیدگاه اسلام*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۴.
- دهخدا، علی اکبر، *لغت‌نامه*، زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ ش.
- الشهید الصدر، *الاسلام یقود الحیاه*، قم، مرکز الابحاث و الدراسات التخصصیه، ۱۴۲۱ ق.
- صدوق، محمدبن علی بن الحسین، *من لا یحضره الفقیه*، تهران، مکتبه الصدوق، ۱۳۹۳ ق، ج ۴.
- طبرسی، رضی‌الدین، *مکارم الاخلاق*، بیروت، منشورات الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۲ ق.
- طریحی، فخرالدین، *مجمع البحرین*، مکتبه المرتضویه، ۱۳۶۲ ش، ج ۵.
- طوسی، محمدبن الحسن، *تهذیب الاحکام*، قم، مکتبه الاعلام الاسلامی، ۱۳۷۶ ش، ج ۶.
- عزتی، مرتضی، «اثر ایمان مذهبی بر رفتار مصرف کننده»، *اقتصاد اسلامی*، سال سوم، ش ۱۱، ۱۳۸۲ ش.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، *العین*، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، ۱۴۲۱ ق.
- فیض کاشانی، محسن، *المحجه البیضاء*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، بی‌تا.
- کردبچه، حمید، *اقتصاد کلان*، تهران، مرکز پژوهش‌های اقتصاد بهین، ۱۳۸۷.
- کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، تهران، مکتبه الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
- متولی، مختار محمد، «احکام الشریعه وداله الاستهلاك فی الدول الاسلامیه» *مجله جامعه عبدالملک، الاقتصاد الاسلامی*، ۱۴۰۹ ق، ج ۱.
- مجلسی، محمدباقر، *بحار الانوار*، چهارم، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۲ ش، ۱۱۰ جلدی.
- محمدی ری شهری، محمد، *اصلاح الگوی مصرف از نگاه قرآن و حدیث*، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۸ ش.
- محمدی ری شهری با همکاری سیدرضا حسینی، *التنمیة الاقتصادية فی الکتاب و السنه*، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۰ ش.
- موسایی، میثم، «جایگاه انفاق و خاستگاه اجتماعی - اقتصادی آن»، *اقتصاد اسلامی*، ش ۳۰، تابستان ۱۳۸۷.
- موسایی، میثم، *دین و فرهنگ توسعه*، تهران، معاونت پژوهشی سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۴.

موسایی، «تأثیر اعتقاد به منع اسراف در مخارج مصرفی (مطالعه موردی شهر یزد)»، *اقتصاد اسلامی*، ش ۲۶، تابستان ۱۳۸۶.

امام خمینی، *صحیفه نور*، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، بی تا.

امام خمینی، *تحریر الوسیله*، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۱۶ ق.

موسوی، سیدمهدی، *پژوهشی در اسراف یا آفت سرمایه ها*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۱

مهیار، رضا، فرهنگ ابجدی، تهران، اسلامی، ۱۴۱۰ ق.

میر معزی، سیدحسین، «الگوی مصرف کلان در جامعه اسلامی»، *اقتصاد اسلامی*، ۱۳۸۴، ش ۲۰، ۳۳-۵۷.

نجفی، موسی، *حکم نافذ آقا نجفی، عرفان مرجعیت و سیاست*، قم، دفتر نشر اسلامی، ۱۳۷۱.

نشریه قرآنی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ دوره جدید شماره ۲۳ و ۲۴، تیر و مرداد ۸۸

نوری، حسین، *مستدرک الوسائل*، بیروت، آل البیت لاحیا التراث، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۵.

هندی، علی المتقی، *کنز العمال*، تحقیق صفوه السقا، بیروت، مکتبه المیراث الاسلامی، ۱۳۷۹ ش.

UNESCO, 2001, Youth, Sustainable Consumption Patterns and lifestyles, UNESCO & UNEP.

Munavar, Iqbal, 1985, Zakah, Moderation, and Aggregate Consumption In an Islamic Economy _ journal of Research in Islamic Economics Jeddah , Vol. 3, No.1, Summer.

Khan, M. Fahim, 1984, " Macro consumption Function in an Islamic", Framework journal of Research in Islamic Economic, Vol. 1, No. 2.

Chapra, M.U, 2000, The Future of Economics: An Islamic Perspective, The Islamic Foundation UK.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی